

РЕЦЕНЗИЯ

на доц. д-р **Диана Атанасова-Пенчева** (СУ „Св. Климент Охридски“, ФСФ, Катедра по кирилометодиевистика)

за дисертационния труд на **Мария Красиминова Антонова-Вапцарова** (редовен докторант в Катедрата по кирилометодиевистика, ФСФ, СУ „Св. Климент Охридски“)

на тема: „Климент Охридски. Поучителни слова. Жанрови и стилистични ракурси“ за присъждане на образователната и научна степен „**доктор**“

Научна област: **2. Хуманитарни науки**

Професионално направление: **2.1. Филология**

Данни за докторанта

Мария Антонова-Вапцарова има бакалавърска степен по специалността „Българска филология“, която е завършила в СУ „Св. Климент Охридски“ през 2012 г., и магистърска степен по „Старобългаристика“, придобита в същия университет през 2015 г. От 2016 г. е редовен докторант по Старобългарска литература в Катедрата по кирилометодиевистика с научен ръководител проф. д.ф.н. Вася Велинова. По време на своята докторантура Мария е водила семинарни занятия по „Старобългарска литература“ в специалност „Българска филология“ (през учебната 2018-2019), участвала е в екипите на два научни проекта, осъществила е три краткосрочни научни визити – в Рим, в Санкт Петербург и в Лодз. Тя има и други разностранни интереси и специализации, които са извън полето на славистичната медиевистика, затова няма да бъдат отразени тук.

Кратко представяне на материалите по дисертационния труд

Предоставените материали по защитата съответстват напълно на изискванията в Правилника на СУ „Св. Климент Охридски“ за приложение на ЗРАСРБ. Работата на Мария Антонова е структурно и композиционно издържана съобразно критериите за оформянето на дисертационен труд. Общият ѝ обем е 354 стандартни страници и се състои от увод, четири глави, изводи, приноси, предложения за бъдещи изследвания, списък на съкращенията и използвана литература (наброяваща 438 заглавия на български, английски, руски, и немски език). Към дисертацията е предоставено и „Приложение“, което не е интегрална част от труда „и има само допълнителна

разясняваща функция за читателя, желаещ повече информация“, както е указано на заглавната му страница.

В периода на своята докторантура Мария Антонова е участвала в пет конференции, има публикувани три изследвания по темата на дисертационния си труд и един отзив за научна книга в специализирана периодика, изработила е седем терминологични статии за проекта *Scripta Bulgarica*, в който е участник, за него е изготвила в наборен вид и 3 старобългарски текста.

Рецензия

Представеният дисертационен труд си поставя за цел да изследва поучителните слова на Климент Охридски - един дял от неговото литературно наследство, който, както справедливо отбелязва докторантката, е останал малко или много в периферията на изследователския интерес. И макар в отделни научни разработки да се разискват редица въпроси за същността и особеностите на Климентовата реторическа проза, все пак цялостен труд, посветен именно на този дял от Климентовото творчество, няма. Ето защо още тук в началото ще отбележа, че темата на дисертацията е добре намерена, а подходът към нея интересен и иновативен.

От немалкия брой слова, приписвани днес на средновековния книжовник, Мария се е спряла на десет, които с голяма доза сигурност се приемат за излезли изпод перото на Климент. Основната цел на своето изследване тя определя като „проучване“ на този дял от Климентовото творчество „от гледна точка на жанр, стил и тематичен обхват“ (стр. 10). За своето проучване дисертантката избира да приложи класическите пет фази/ стъпки (или както са наречени в труда „канона“) на античната реторическа традиция, използвани като анализационен инструмент от традиционната реторическа литературна критика. Става дума за метод, при който подходът към текстовете се реализира от няколко стъпки. Първо, реконструиране на контекста, в който възниква дадено произведение; второ, анализ с помощта на петте канона на реториката; трето, оценка на въздействието, което текстът упражнява върху публиката. Като цяло в анализите си на десетте избрани Климентови слова Мария оперира именно с този метод на работа с текстовете. На него, най-общо може да се каже, че е подчинена и композицията на дисертационния труд:

1) Първо е разгледан контекстът, в който Климент се формира като книжовник (1) и този, в който той твори (2) /Глава I. Културен контекст на времето на творчество на Климент Охридски /;

2) След това е поставен въпросът за жанровите специфики на поучителните слова с оглед на реторическите похвати, използвани в тях */Глава II. Средновековие – жанр и стил на поучителното слово в контекста на християнската проповедническа практика/*;

3) И накрая е изложен реторическият анализ на десетте текста */Глава III. Климент Охридски като творец на поучителни слова/*;

Дисертацията, както всеки академичен жанр, се подчинява на ясни правила за композиционно и съдържателно изграждане. Придържайки се до голяма степен към тези правила, предложеният труд започва с Увод (с. 5-13), разделен на три части: първата с кратки сведения за книжовника и изворите за живота и дейността му (*1. Извори*); втората с такива за използваните за целите на изследването ръкописи (*2. Ръкописи*); и последната, описваща целите и задачите (*3. Обект цели и методология на изследването*). Този, бих го нарекла, творчески подход във въведението, изнасящ в самото начало една, макар и базирана на общоизвестни сведения, но все пак информативна част за автора, чиито текстове са обект на изследване, е допустим. Но ми се струва, че работата би спечелила, ако тези сведения не стоят в самото начало, а вместо тях се започваше с определянето на обекта на изследването, изясняване на мотивите за ограничаването върху отделен кръг от текстове, определяне на целите и на задачите и представяне на избраната методология – което всъщност до голяма степен включва третата последна част от увода.

Като определя фокуса на своето изследване, докторантката поставя разумни граници, в които ще се разпростира то, избирайки за своя анализ десет поучителни слова. Изборът ѝ е подчинен на няколко критерия: (1) с оглед на авторството */четири от шестте сигурни Климентови слова, но също и няколко анонимни/*; (2) с оглед на тематичния и функционален обхват на текстовете */посветени на Господски и Богородични празници, както и дискутиращи и разясняващи църковни тайнства/*; (3) и според техните стилово-композиционни специфики. Така фиксирания обем от текстове намирам за репрезентативен в достатъчна степен за прилагането на избрания аналитичен метод. Той, от своя страна, както вече бе отбелязано, се основава на античната реторическа практика и нейната теоретична обосновка, която имаме у Аристотел. Разбира се, давайки си сметка, че в късноелинистичната епоха тази практика бива преосмислена с оглед на християнската идеология и съответно адаптирана към нея, за целите на своето изследване докторантката привлича сведения, извлечени и от помагалата за упражнения по реторика (т. нар. Προϋρμνάσματα или “*предварителни упражнения*“), и по-конкретно

от това на Афтоний Антиохийски (III-IV в.). (Тук само в скоби бих обърнала внимание на това, че в работата последователно Προϋμνάσματα (мн. ч.) се предава неточно с „прогимназмата“ (ед. ч.), което е добре да се коригира). Избора си именно от този теоретичен трактат да извлече основния понятиен апарат, с който оперира изследването, Мария Антонова е изложила в началото на третата глава (с. 69). Тя подчертава, че той е базисно учебно помагало в обучението по реторика във Византия през IX век (позовавайки се на Марта Винсън, 2003), като при това е и сред най-влиятелните такива ръководства през средновековната епоха (по думите на Джордж Кенеди, 2003). Намирам за ценно това, че тя прави опит да адаптира модела от трактата, като избира да приложи в анализа си само три от петте елемента (фази) за изграждане на реторичния текст. По този начин работата се стреми да постигне баланс между налагането на една предварително зададена матрица върху Климентовите слова и извличането на реторичен модел с помощта на наблюденията върху конкретната ѝ реализация в тях. Но за да не оставя впечатление у читателя само за заявено намерение, един такъв инструментариум, изработен въз основа на теоретичната постановка, от една страна, и въз основа на извлечените сведения от конкретните негови реализации в текстовете, от друга, би следвало той да бъде ясно изложен и описан, като се направят, разбира се, и необходимите уговорки. В сегашния вид на изследването такава ясно дефинирана теоретична парадигма, която работата настоява, че е изработила, не е изведена. Струва ми се, че ако се съберат пръснатите из дисертационния труд опити за систематизиране и определяне на единен литературно-теоретичен ключ, който да бъде представен още в началото на труда, то от това той само би спечелил. Тогава и резултатите от анализа биха били по-убедителни.

Един от безспорните приноси на дисертацията са реторичните анализи на десетте произведения в третата глава. В нея личи умението на Мария Антонова от големия обем литературно-теоретични разработки, които е прочела, да изведе най-адекватното за нейния интерпретативен подход към творбите. В анализите си тя не спира само дотам да идентифицира един или друг реторичен похват, а търси причините за употребите му, опитва да обясни ролята му за посланията и внушенията на текста. Всички анализи са издържани в еднотипна, повтаряща се схема, като по този начин се осигурява единна основа за съпоставка на получените резултати по отношение на жанровите специфики на текстовете.

Общото ми впечатление от работата е, че тя е написана с голямо желание, с любопитство към проблема и с внимание и вникване в смисловите послания на

текстовете, които изследва. В нея също така личи разбиране за предизвикателствата, които стоят пред изследователя, захванал се с интерпретирането на средновековни български произведения през призмата на античната реторическа практика.

След тези общи впечатления ще спра вниманието си на всяка част поотделно. Първата глава (с. 14-47) се занимава с културния контекст, в който се предполага, че се е формирал Климент като книжовник. Тук дисертантката дискутира подробно въпроси, свързани с обучението по реторика, като излага сведения за използваните практически ръководства и авторитетни трактати по реторика във Византия, в централна Европа, в Моравия и в България. Цялата тази събрана от различни източници информация Мария привежда с цел да докаже, че Климент се формира като проповедник благодарение на образованието по реторика, получено и посредством актуалните за времето трактати на Изток и на Запад.

Струва ми се обаче много по-надеждна тезата, че жанровото съзнание на средновековния книжовник се изгражда въз основа на текстовете, които чете и до които има достъп. Голяма част от книжовниците, и то далеч не само представителите на българската литература, изграждат своите умения за създаване на текст, принадлежащ на един или друг дял от словесното творчество, именно през четенето на произведения, представителни за определени жанрове. По отношение на реториката подобни (образцови) текстове са създадени още в патристичната епоха от високообразованите в късноелинистичната култура книжовници, за които упражненията по писане, представени в наръчниците („прогимназмите“), са били първото стъпало на тяхното образование. Ето защо при изработването на инструментариум за четене и анализ на Климентовите поучения ми се струва, че би било много полезно да се вземат предвид и съчиненията на големи проповедници, като Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Йоан Дамаскин, защото те стоят в основата на старобългарския проповеднически канон и до голяма степен именно те формират жанровото съзнание (или интуиция) на българските книжовници. Справедливо е да отбележим, че Мария не пренебрегва този факт напълно, като споделя следното: „Представява интерес да се направи опит за възстановяване на ръкописите, до които Климент Охридски е имал достъп и съответно е ползвал в поучителните си слова или ако не става думи за ръкописи, то поне какви примери и идеи е срещал от гледна точка на образованието и реториката. Също и основно чии идеи и образци е прилагал в текстовете си и творчеството си и на кои средновековни автори прилича.“ (с. 14), или по-нататък: „Малко свещеници имат реторическа подготовка. Съответно и техниката на обучение чрез *imitatio* е силно застъпена.“ (с. 33). Тази линия

обаче остава недоразвита. А тя би следвало да е водеща при представянето на възможните влияния, допринесли за формирането на проповедническите умения на Климент.

Ще отбележа, че някои от изложените в тази част от изследването тези, макар и да са представени със съответните уговорки, остават в сферата на твърде несигурните и непотвърдени от изворите предположения. Имам предвид твърдения като това за влиянието на т. нар. „каролингски ренесанс“ върху книжовната и културна среда на Великоморавия и съответно върху формирането на проповедническите и реторически умения на Климент, а оттук и догадката за влияние на Августин и неговите трудове върху творческия почерк на българския книжовник. (Срвн. например: „Както вече беше споменато Августин през IX век е бил изключително актуален на Запад, неговите трудове активно са били включени в каролингската реформа, това е и времето, когато Климент Охридски е творил. Би било любопитно да се сравни стила (стилът, бел. моя Д.А.) на двамата автори за възможни влияния или ако не се откриват, поне да се провери дали и доколко поучителното творчество на българския книжовник е в унисон с актуалните тенденции в проповедта на Запад.“, с. 31; както и: „Методий и учениците му прекарват около 22 години в смесена среда – латинска и славянска – от 863 г. с отиването си в Моравия до смъртта на Методий през 885 г. Немислимо е да не са възприели за толкова време поне малко от западната латинска култура и език.“, с. 39).

Тези твърдения обаче влизат в противоречие с формулирания извод малко по-нататък: „Във връзка с проповедта в Моравия заслужава да се отбележи, че в словата на Климент Охридски няма примери и аналогии с митични, народни или политически герои или събития, нищо фолклорно, както например в словата на Григорий Велики, Йоан Златоуст и Августин Блажени и други известни проповедници. Те са някак общи, дават се примери предимно от характерното за всички хора ежедневие без да има специфика, която може да ги отнесе към определена култура. (...) личи стремежът на автора да създаде слова, които да бъдат актуални за всяко време и място. Той не е търсел те да са насочени към конкретна група хора и да търси само техния език и близки примери, но търси всеобщото.“, с. 39.

Именно универсалността, а оттук и приложимостта във всяка средновековна културна среда, независимо от нейната народностна и географска определеност, на Климентовите слова, са доказателство, че проповедническия си почерк книжовникът формира въз основа на християнските текстове и на християнската екзегетична и омилетична книжнина.

Струва ми се, че масивът от англоезични изследвания върху културата и литературата на средновековна Европа е отклонил вниманието на дисертантката от обекта на нейното изследване и е заглушил сетивата ѝ за тези умело написани, въздействащи, но същевременно и доста ясни и семпли текстове. Такова, впрочем, впечатление остава като цяло изследването – за едно предоверяване на чуждите тези и безкритичното им възпроизвеждане.

Втората Глава „Средновековие – жанр и стил на поучителното слово в контекста на християнската проповедническа практика“ (с. 48-65) се спира на различните названия на словата – проповеди, които се употребяват както в изворите, така и във вторичната литература. Намирам въпроса за важен и изложението в тази част за нелишено от основания, макар то отново да се базира основно на англоезични изследвания. Направеното обобщение за жанровите специфики на Климентовите слова също оперира с латиноезични термини, с които си служи западноевропейската медиевистика. Те обаче не допринасят с нищо за изясняването на въпроса за жанровата принадлежност на тези произведения, каквото е намерението на дисертантката.

Без да се впускам в подробен коментар, ще отбележа само, че жанрът е сложно, исторически детерминирано понятие. И това, струва ми се, би трябвало да е отправна точка в тази глава. И тук отново ще си позволя една препоръка към Мария – когато пристъпва в необятното поле на жанрологията, да има предвид нещо малко и много просто, споделено от Цветан Годоров, а именно, че произведенията не са просто продукт на предварително зададена комбинация от средства и похвати и че те непрекъснато трансформират предзададената представа, като понякога всеки нов пример променя жанра (в смисъла на вида/ Genus). И в този ред на мисли иновациите и оригиналните реализации могат да бъдат разбрани и оценени само в порядъка на един „жанров динамизъм“.

Третата глава „Климент Охридски като творец на поучителни слова“, в която са поместени анализите на избраните десет Климентови слова, е най-аналитичната и оригинална част в дисертацията. Съвсем основателно, още преди да пристъпи към конкретното разглеждане на текстовете, Мария изяснява какъв точно ще е подходът към текстовете. Затова в първата подглава „Реторическа критика и методология на реторическия анализ“ намира място обосноваването на инструментариума, с който ще се бори. Той е определен като комплексен, базиран, от една страна, на модела, зададен в теоретичния трактат на Афтоний, а от друга, на обобщеното въз основа на наблюденията върху реторическите похвати в конкретните Климентови поучения. Това обаче, за

жалост, остава само заявено намерение. В анализите по-нататък Мария Антонова не само че се опитва „да напъха“ всеки дял от реторическото говорене на Климент в предзададената матрица, но и оперирайки с латинезичните термини, в още по-голяма степен преекспонира невъзможността на този „шаблон“ да обхване в пълнота словото на българския книжовник. Оригиначните наблюдения и заключения на Мария обаче показват, че тя си дава сметка за това, но тъй като не е успяла да се еманципира достатъчно от прочетеното, тези ценни нейни лични наблюдения потъват в общия поток от нанизани цитати и „купешки“ формулировки. Трябва да подчертая, че именно в този дял от работата проличават доброто и задълбочено познаване на творчеството на Климент Охридски от страна на дисертантката, нейната филологическа интуиция и анализационна страст, усетът ѝ за реторическата направа на текстовете, както и вникването в посланията им.

Четвърта глава „Хипотези за културни мостове между Изтока и Запада чрез делото на Климент Охридски“ се връща към въпроси, засегнати вече в труда, отнасящи се към изказаната хипотеза за възможно влияние на Августин Блажени върху изграждането на авторския проповеднически почерк на Климент Охридски. И тъй като вече споделих своята скептичност по отношение на подобно твърдение, тук няма да се спирам отново на това.

Направи ми добро впечатление, че Мария Антонова е взела предвид почти всички критични бележки и препоръки, отправени към нейния труд на предварителното обсъждане (т.нар. „вътрешна защита“), което се състоя на заседание на Катедрата по кирилометодиевистика, проведено на 19.12.2019 г. Работата обаче се нуждае от още поне един внимателен прочит не само с цел прецизиране на някои спорни твърдения, но и за да може изложението да придобие достатъчна подреденост, в която да изпъква авторският приносен момент на изследването. Давам си сметка, че малкото време, с което разполагаше за преработката на своето изследване, не ѝ е позволило в достатъчна степен да обмисли отново своите тези. Познавайки Мария обаче, с увереност мога да кажа, че ако тя продължи със заниманията си в полето на старобългаристиката, ще се върне към своя текст и ще го прочете с критичността на специалист, запознат с теоретичните постановки не само на западноевропейската медиевистична литературна критика, но и на тази, която теоретизира върху литературното наследство на *Slavia Orthodoxa*. И тогава ще преосмисли и коригира някои от своите твърдения.

Моите конкретни критични бележки продължават (тъй като такива бяха и на предварителното обсъждане) да са в два основни пункта: 1) по отношение на

методологията и 2) във връзка с цитирането. Тук няма да излагам подробно забележките си върху изследването не само заради ограничението в обема, с което трябва да се съобрази една рецензия, но и защото намирам за важно да бъдат изтъкнати достойнствата на труда, даващи основание за положителна оценка.

Авторефератът прецизно извлича и коректно представя в синтезиран вид най-важната информация от дисертационния труд. Изведените приноси в края (както на Автореферата, така и на изследването) стъпват върху направените в работата изводи. Поради твърде хипотетичния и донякъде дискуссионен характер на някои от заключенията, не всички приведени в десет точки постижения бих определила като приноси (такива са например т. 1, 5, 6 и 9). Безспорен е обаче приносният момент в подхода към Климентовите поучителни слова, който макар да има експериментален характер, дава интересни резултати.

Заключение

Работата на Мария Антонова е опит за иновативен аналитичен подход към един дял от творчеството на Климент, който от гледна точка на литературно-теоретичната медиевистика е останал неизследван. Тя предлага утвърден в западната хуманитаристика подход, който е нов за нашата медиевистика. Остава обаче въпросът доколко тази парадигма е подходяща за реторическата проза на Климент Охридски. Друг иновативен момент в работата е желанието на дисертантката да обвърже творчеството на българския книжовник с античната традиция, като тук отново трябва да се направят уговорки доколко това са най-удачните модели за съпоставка, тъй като известно е недоверието на раннохристиянската апологетика към античното реторическо изкуство.

Оценката ми за дисертационния труд е като цяло положителна. И като се има предвид споделеното тук във връзка с неговите качества, гласувам убедено за това на Мария Антонова-Вапцарова да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“.

10 април 2020 г.
София

/...../
Доц. д-р Диана Атанасова-Пенчева